

Karmansbo i Hed socken

- den tidiga historien

Göran Ekberg 2020

Karmansbo torp och smedja

Karmansbo bruk är beläget i Hedströmmen vid utloppet av sjön Åndern i Västmanland. I dag är det ett välbesökt turistmål och en del av Ekomuseum bergslagen. Bruket som växte fram på platsen lades ner 1958 efter en nästan fyrahundraårig historia. Namnet skrivs Karmansbodhum, Karmansbo, Karmansboda, Carmisseboda och Karmansboda bodvall. Storleken på den ursprungliga bebyggelsen var 2 penningland vilket motsvarar cirka 1000 kvadratmeter. Den sparsamma arealen tillsammans med namnet "bodvall" berättar att detta ursprungligen var en fäbod.

Den äldsta historien

Äldre uppgifter om Karmansbo är sparsamma. Det äldsta belägget är en anteckning i Gustaf Lekssons uppbörd av Åkerbo härad, omkring 1400. Namnet skrevs då Karmansbodhum.¹ Ytterligare dokument från 1400-talet är de två lagmansprotokoll från ting hållna i Åkerbo härad och upptecknade av frälse- och lagmannen Gregers Matsson (Lillie) från 1479 och 1484. I det första av protokollen framgår att modern till Folke i Ladesäter² hade satt torpet i pant till Halvard i Solmyra. Båda var avlidna 1479 och Folke lagsökte sonen Peder Halvardsson i Solmyra om återlösen av panten. Peder berättar att hans föräldrar hade gett Folkes moder ett öresland jord i Rocklunda i ersättning för Karmansbo. I brevet framgår att Karmansbo torp ligger under skatterättighet. När Halvard låg på sitt yttersta kom Folkes moder till honom och vill återlösa torpet. Halvard svarade då att han för sin "själarykt"³ hade gett bort torpet. Peder vill bevisa detta med ett brev undertecknat av broder Lars Torbrand, sannolikt en munk, vari det uppges att Harald har gett 2 mark. Brevet uppges dock vara förfalskat. På vilket sätt anges inte men kanske har sonen Peder i brevet tillfört att avlaten avsåg Karmansboda.⁴

I det senare brevet från 1484 förekommer ytterligare två personer, Jöns Nilsson (även Michilsson)⁵ och Jöns Eriksson, båda boende i Karmansbo. Här omtalas att torpet består av två penningland jord under skatterättighet. Även här nämns en föräring av Karmansbo till kyrkan. Jöns Nilssons fader har vid något tillfälle förärat Karmansbo till Skinnskattebergs kyrka, av allt att döma med förbehåll att hans ättlingar skulle ha möjlighet att lösa in det på nytt. Jöns Nilsson blir också så småningom erbjuden att återlösa Karmansbo men är inte intresserad. Istället erbjuder sig Jöns Eriksson att lösa in de två penninglanden. Jöns Eriksson var gift med en brorsdotter till Jöns Nilsson.⁶ Kronologin är mellan dessa protokoll är osäker. Sannolikt ligger det flera decennier mellan denna och föregående händelse och uppenbarligen har Karmansboda vid denna tid åtskilliga intressenter. I protokollet berättas också att Jöns Nilsson har uppfört en hytta på Karmansbo ägor. Det är dock långt ifrån säkert att detta var den första hyttan på platsen.

Tiden mellan de båda protokollen är endast fem år. Ändå förekommer totalt nio personer, alla dock inte namngivna, som har en anknytning till Karmansboda. Storleken på torpet uppges vara 2 penningland, alltså densamma som 150 år senare. Förbryllande är också uppgiften från 1479 att Halvard i Solmyra hade ersatt Karmansbo med ett öresland jord i Rocklunda. Två penningland är omräknat till nutida mått cirka 1000 m² och ett öresland cirka 5000 m². En förklaring skulle kunna vara att de två penninglanden avser den uppodlade ytan men att Karmansboda hävdade ett betydligt större område. En av kartskisserna från rannsakingarna 1624 visar de ungefärliga gränserna för Karmansboda. På kartan är också platsen för hyttan utmärkt vilken visar sig vara placerad intill Karmansbo smedja. Man kan tänka sig att Karmansbo torp har haft ett värde som boplats men att Hedströmmen med hytta och sannolikt även mjölkvarn har varit avgörande i värderingen av hemmanet. Den hävd som åberopas i rannsakingarna från 1600-talet skulle därmed kunna gälla inte bara för torpet utan hela det omgivande området avseende naturtillgångarna.

De äldsta uppgifterna i landskapshandlingarna är sporadiska. År 1550 nämns änkan i Karmansboda i Malma socken. Det är för övrigt då det enda frälsehemmanet i socknen. Karmansbo förekommer därefter frekvent i längderna. Ägaren till torpet är Peder Hansson (Forstenaätten nr2). Karmansbo finns inte upptaget i dennes jordebok men har hävdats av familjen enligt senare handlingar. Peder Hansson dog omkring 1545 och hade Odensvi socken i förläning, troligen redan från 1520-talet. Kanske han vid denna tid också förlänades Karmansbo. En rannsaking i arkiven som görs 1628 berättar om vilka uppgifter om Karmansboda och Malma fjärding (Heds socken) som påträffades. Karmansboda återfinns i kronans böcker från 1540 och till 1620 som frälse. Däremot omnämns inget hammarställe. De hammare som finns i jordeböckerna är hustru Wendelas i Stockholm och Benzeli hammar. Dessutom tillkommer Heds hammare år 1612.⁷

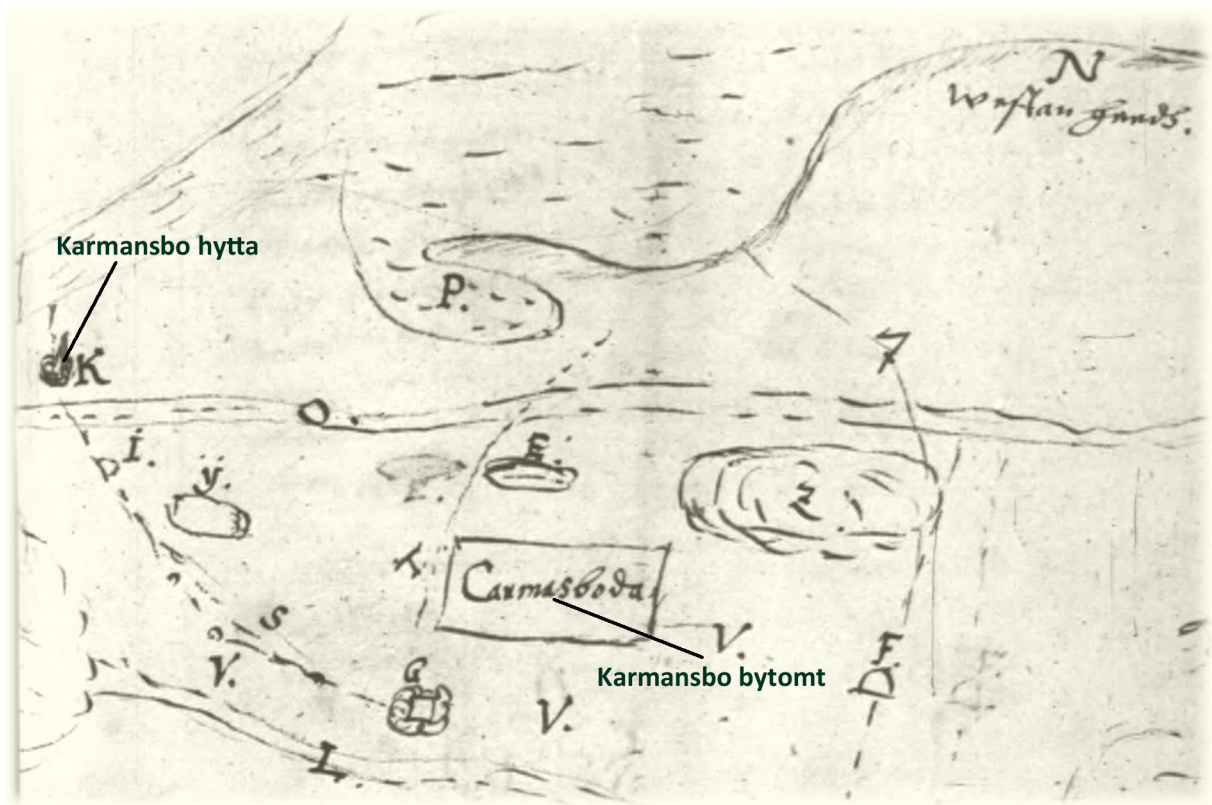
I årliga räntan 1565 anges en Erik som brukare av frälsehemmanet Karmansbo. I skatt till kronan erlägger han två årliga hästar och två konungshästar. Däremot är det osäkert hur mycket som erlades till frälsemannen. Vi vet inte heller säkert om denne Erik är brukare under den tid, 1565 till 1582 då han förekommer i källorna. Lars Eriksson i Tulinge berättar 1624 att hans farfar under tjugo år brukade Karmansbo och betalade i utlagor till Valstad, ett fat osmundjärn och årliga dagsverken. Därefter satt farfadern kvar som inhyses under nitton år då en benämnd Hans Klubhusen var brukare.⁸ Eftersom vi vet när nästa brukare, Johan Stam, kom till Karmansbo vet vi också att Lars Erikssons farfar bodde på Karmansbo torp från cirka 1537-1557. Hans Klubhusen borde då finnas i Karmansboda från 1558 till omkring 1575.

Början till en industri

Omkring 1576 anländer en tysk hammarsmed, Johan Stam till platsen. Han kom troligen från Lübeck⁹ och hamnade först som hammarsmed i Linde bergslag. Johan ville enligt ett vittnesmål¹⁰ bosätta sig i Sverige och utsåg åt sig en plats vid Karmansboda där han kunde bygga en hammare. På platsen sägs att det redan låg en gammal hytta. Huruvida hyttan var i drift eller ej framgår inte men omnämmandet gör det troligt. Liksom hammaren var hyttan beroende av en damm för att säkra vattentillgången och leda vattnet till hjulet. Huruvida man använde en dammanläggning till båda verksamheterna eller byggde två dammar är oklart. När hammaren var färdigbyggd vände sig Johan Stam till Peder Hansson i Valstad med en önskan om att få arrendera Karmnasbotorpet.

Det framgår tydligt av samtliga bevarade handlingar att Johan Stam och hans broder Peter är de som byggde och anlade Karmansboda hammare. Två personer som var med vid grundandet av Karmansbo hammare var Lasse Persson i Silleboda och Ingvall i Bubbarsbo. De vittnar femtio år senare att de hade blivit anlitade av Johan Stam och hans bror Peter att lägga grundstockarna och att göra dammen färdig. De berättar också att det aldrig tidigare hade varit byggt i den strömmen. I vittnesmålet framgår också att bröderna Johan och Peter var bosatta vid "Nye hammaren" när de anlade Karmansbo smedja. Det är osäkert var Nyhammaren¹¹ var belägen men den ägdes av borgaren från Stockholm Gert Gertsson. När bygget var så gott som färdigt förhandlade Johan med junkern Per Hansson till Valstad om torpstället Karmansboda. Bönderna som framlade vittnesmålet var också övertygade om att det var kronans fogde som hade godkänt bygget och visste även att Karmansboda hade så små ägor att hammaren knappast kunde räknas in i ägorna.¹² Ytterligare ett vittnesmål berättar att hammaren och dammen är upptagen av ödemark och ödeström. Två av de som fick lön av Johan vid anläggandet var Bengt Nilsson i Bergshyttan och Lasse Nilsson i Brattfors.¹³

De hammare som omnämns i årliga räntan, Wendelas och Benzeli hammare låg sannolikt i Hedströmmen men då vittnesmålet uppger att Karmansbo hammare var upptagen av ödemark och ödeström får man förmoda att dessa låg på annan plats. Öde betecknar vid denna tid en plats som inte förmår att erlagga några utlagor. Eftersom en "gammal hytta" är omnämnd är min tolkning att både byggnader och damm existerade på platsen när Johan Stam och hans broder lade grundstockarna till hammaren. Däremot fanns det ingen som bedrev någon verksamhet vid platsen intill Hedströmmen.

Skiss över Karmansbo med hyttan utmärkt. Norr är till höger på kartan. Bilden är beskuren. Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber caesarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00273

Tvisten om Karmansbosmedjan på 1620-talet rörde i huvudsak huruvida denna skulle räknas som frälse- eller kronogods. Ägaren till Valstad Märta Persdotter och hennes make Johan Yxkull hävdade att hammaren sedan urminnes tid hade hävdats under gården Valstad. Motparten i denna process, Anders Hindriksson, fick stöd hos bönderna som vittnade att hammaren var upptagen på kronans mark. Johan Stam erlade förvisso sina utlagor och dagsverken till Valstad men finns inte upptagen i Valstads jordeböcker. Ingenstans, varken i Valstads handlingar eller i kronans jordeböcker nämns en hammare eller hytta i Karmansbo.

Efter Johan Stams död, sannolikt omkring 1615 brukades hammaren av hans barn Johan, Hans och Evert Johanssöner, samt mågen Jöns Eriksson Någon gång före 1620 brinner hammarsmedjan ner. Bröderna bygger upp den på nytt och fortsätter att smida tillsammans.

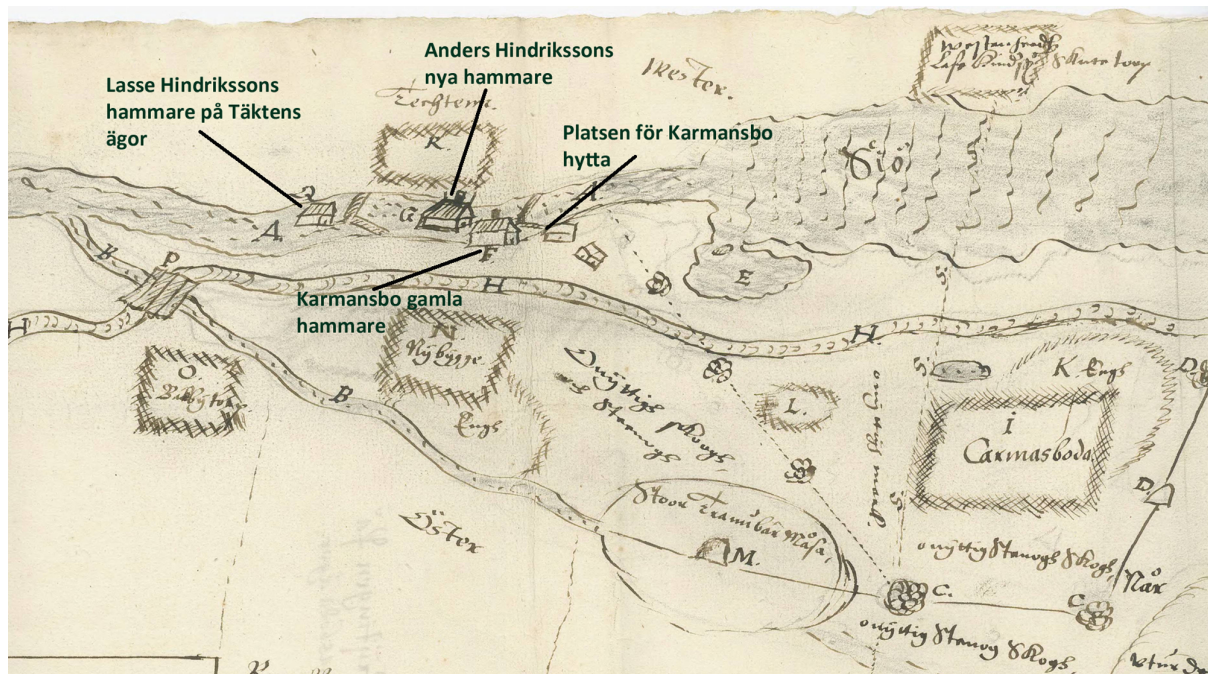
Sverige har en lång historia vad gäller järnhantering. Men det är först under 1500-talet som industrin på allvar tar fart och blir en viktig exportgren. Den tidigare tillverkningen av järn skedde sannolikt på enskilda initiativ. Liksom vid anläggandet av hyttor gick man ihop och smidde antingen gemensamt eller växelvis under den tid då vatten var tillgängligt för driften. Under Gustaf I regeringstid främjades anläggandet av hamrar och många hammarsmedjor låg direkt under kronan och drevs av arrendatorer. Exporten av järn ökade kraftigt samtidigt som tillgångarna verkar outsärliga. I början av 1600-talet inser fler och fler att det i järnhanteringen finns möjligheter att skapa en förmögenhet. Såväl frälset i bergslagera som kapitalstarka köpmän i städerna kom att engagera sig i järnindustrin.

Johan von Yxkull gifte sig 1619 med Märta Persdotter. Valstad kommer i släktens ägo någon gång mellan 1520 och 1545. I godskomplexet kom även Karmansboda att ingå. Johan Yxkull insåg att den verksamhet som Johan Stams söner förestod var lukrativ och den profit de gjorde vid hammarsmidet ville han ta del av. Eftersom torpet Karmansbo låg under Valstad och då Hans Johansson som bodde där också smidde i Karmansbosmedjan fann han det naturligt att även hammaren var en del av Valstadgodset. Valstad borde dra nytta av hammaren och därför levererade Yxkull år 1620 femtio skeppund tackjärn till smedjan och begärde att Hans och Evert skulle smida ut detta som en del i utlagorna till Valstad. Bröderna vägrade och menade att de uppfört den nya

smedjan för egna pengar. Det uppstod en tvist mellan bröderna och Johan von Yxkull. Den relateras övergripande i senare dokument där man även menar att bröderna borde näpsas för att ha ställt sig motsträviga mot överheten. Några detaljer i trätan återges dock inte. Det är osäkert om det är tvisten med Johan von Yxkull och hans hustru Märta Persdotter eller något annat som gör att bröderna Johansson säljer sin hammarsmedja. Kanske de inser att övermakten är för stor och slaget förlorat. Någon större vinst gör de nämligen inte på affären.

Under tiden som tvisten mellan Yxkull och Karmansbosmederna pågick hade några förmögna borgare bestämt sig för att satsa på denna växande näring. Anders Hindriksson¹⁴ från Stockholm som redan var ägare till Bäckhammar och hans svåger Erik Hindriksson köpte Karmansbosmedjan och ett antal hemman i närheten. Köpebrevet upprättas 22 november 1622.¹⁵ Evert och Johan Johanssöner och deras svåger Jöns Eriksson i Täkten sålde då "sitt skattetorp som de ärvt efter sina föräldrar" Förutom detta anges att hammarsmedjan med redskap, en mjölkvarn och en sågkvarn ingår i detta köp. Köpesumman var 245 daler svenskt mynt. Av oklar anledning upprättar Hans Johansson, den tredje brodern, ett eget kontrakt,¹⁶ som han skriver "av en orsak skull". Hans erhöll 70 daler för sin del. Möjligen kände Hans som åbo på Karmansbotorpet sig hotad att få lämna detsamma om försäljningen skedde gemensamt. Hans klagar nämligen vid ett senare tillfälle att han har blivit utslängd från torpet av Johan Yxkull. Trots att han hade börjat årsarbetet vid åkrarna och fört på gödsel, flyttade Yxkulls hammarsmed Erik Fransson in på Karmansbotorpet och sådde åkrarna. Erik lade dessutom beslag på två kolmilor som Hans hade igångsatt. Som om inte detta var nog, tvingades Hans att köra kolen till smedjan detta trots att det då var barmark.¹⁷ Hans Johansson flyttade från Karmansbo till Grisbo. Kanske var detta hans hustrus föräldrahem.

Förutom Täkten och Karmansbosmedjan köpte Anders Hindriksson även det närbelägna torpet Bäck¹⁸. Anders och hans svåger Erik var dock inte ensamma i fastighetsaffärerna. Anders broder Lars Hindriksson från Norrköping gjorde även han affärer i trakten. Omkring 1623 köper Lars Hindriksson hammarsmeden Erik Franssons hammare, Savelshammar i Malma fjärding, en bodvall i Skedvi socken och torpet Västanhede som är beläget intill Karmansboda och Täkten. Savelshammar benämns också Frölichs hammar. Det är osäkert om man med Savelshammar avser hammaren på Täckens ägor.

Skiss över Karmansbo med omgivningarna samt industribyggnaderna. Kartan är beskuren. Norr är till höger på kartan. Projekt Äldre geometriska kartor, Riksarkivet, SE/RA/81003/2/Svea Hovraett, bildid: R0000495_00010

Anders Hindriksson lät uppföra en ny smedja mellan Karmansbosmedjan och Lasse Hindrikssons hammare vid Täkten. Anledningen till denna byggnation är oklar. Eftersom Johan Yxkull klandrade köpet av

Karmansbosmedjan kan man tänka sig att Anders Hindriksson fann det enklast att uppföra en ny hammare på platsen. Däremot påstods han ha låtit tömma den gamla hammaren på inventarier. Till detta svarar Anders Hindriksson att detta skedde i gode mäns närvaro och med avsikt att inventera innehållet. Inventarierna hade därefter låsts in i en bod och en förseglad nyckel till boden hade också sänts till Fru Märta.¹⁹ De redskap som han enligt Fru Märta hade bortfört till Bäckhammaren svarade Anders att de hade tillhört bönderna som han hade köpt smedjan av. Han lät efter bortförandet dörrarna till byggnaderna stå öppna med påföljd att djuren som vallades på skogen gick in i husen för att undkomma insekterna under de heta sommardagarna. Karmansbosmedjan var alltså stadd i ett långsamt förfall. De nya bälgarna som tydligen hade lämnats kvar riskerade att ätas upp av hundar och grisar och Fru Märta som hävdade sin rätt i smedjan lät sätta in nya lås.²⁰ Dessa blev dock omedelbart uppbrutna av Anders Hindrikssons folk.

Fru Märta anklagade också Anders Hindriksson för att ha uppbrutit och förstört dammluckorna vilket han nekade till. Fru Märta skriver till svar ”dett må hans egen tienare witna som medh sina snella fötter undkom, när han tridie reesan upprifwa wille, då kom min hammarsmedh och wille skutit honom i Strömen.”²¹

Erik Fransson som var Johan von Yxkulls hammarsmed och som uppenbarligen också hade smidit i Karmansbosmedjan berättade att när han tog över smedjan hade bröderna bortfört allt utom hammaren, städet hjulenålar och ringarna på hjulestocken. De verktyg som han hade tillverkat med Yxkulls järn hade Anders Hindriksson bortfört till sin hammarsmedja vid Bäckhammar²². Brevet är skrivet 1628 och undertecknat dels av Erik Fransson själv och dels kyrkoherden i Odensvi. Men det är skrivet på Valsta gård och sannolikt dikterat av Johan von Yxkull.

År 1626 upprättas ett fullständigt inventarium på Anders Hindrikssons egendomar vid Karmansbo hammar. På vallen fanns 69 stycken stockar, troligen avsedda för byggnation. Vidare en stuga med behållen skorsten och en bod bredvid stugan. Dessa byggnader är troligen belägna i det område som på ovanstående karta betecknas som nybygge öster om hamrarna. I hammarsmedjan fanns två par smedjebälgar, två hamrar, två vindarmar, två hållskovlar, en smältekrok, en slägga, två tänger, ett litet slaggspett, två småkrokar, en stamp, en klämma?, en hållform med mera. Dessutom förde man till järnboden 58 större och mindre järnstänger samt 2 skeppund tackjärn.²³

Ett överskuggande problem i denna tvist är bristen på historiska dokument. Förutom de sparsamma uppgifterna från 1400-talet är historien om Karmansbo inte känd. Det har inte förekommit några som helst tvister innan Johan Stams söner får för sig att sälja hammaren 1621. Man vet därför inte när Karmansbo kommer i Märta Persdotters släkts ägo. Även hos några av bönderna anser man att Karmansbo har legat under Valstad i alla tider.²⁴ Märta Persdotters anspråk görs därför med hänvisning till urminnes hävd. Märta avled innan rättsprocessen avslutades någon gång före 7 maj²⁵ 1627 och både rättsprocessen och Valstad gård övertogs av systemen Anna Persdotters. Anna var tidigare gift med Erik Ribbing, död redan 1623.

Efter år av tvister tycks man 3 februari 1632 ha kommit fram till en slutlig resolution. I domslutet meddelas att Anna får behålla allt det som Anders Hindriksson har kostat på i Karmansboda.²⁶ Arvtagaren till Karmansbosmedjan, Gustaf Ribbing säljer slutligen densamma till Michael Hisings änka år 1681.²⁷ Köpesumman är nu på hela 2500 riksdaler. Därmed upphör också den koppling till frälset och Valstad gård i Odensvi som funnits sedan 1540-talet och kanske ännu tidigare.

1

https://www.kmmd.se/PageFiles/332/KM%20Voup%20Karmansbo%20Bruk_reducerad%20f%C3%B6r%20hem%20sidan.pdf sidan 18

² Denna ort har inte kunnat återfinnas i Åkerbo härad.

³ Detsamma som själavård. Sannolikt avses ett avlatsbrev.

⁴ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00352

⁵ I samlingarna av dokument i hovrätten finns tre kopior av detta protokoll. I ett av dem anges han heta Michilsson. Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00279

⁶ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00251

⁷ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00356

⁸ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00265

⁹ I sondottern, Gertrud Evertsdotters dödsnotis 1693 anges att hon är född av tyska fäder från Lybeck. Eftersom samtliga barn till Johan anges vara födda vid Karmansbo kan man av detta förstå att det är Johan Stam som avses. Skinnskattebergs kyrkoarkiv, Födelse- och dopböcker, SE/UULA/11336/C/2 (1678-1698), bildid: C0020407_00159

¹⁰ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00253

¹¹ Nye hammar skulle i princip kunna avse vilken nyuppförd hammare som helst. Om det däremot är ett egentligt platsnamn är det troligt att det är Nyhammar i Grangärde socken som avses.

¹² Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00377

¹³ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00379

¹⁴ Anders Hindriksson var son till borgmästaren i Norrköping, Henrik Larsson. Anders dog 1651. Hans barn kallade sig Stockenström

¹⁵ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00346

¹⁶ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00347

¹⁷ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00373

¹⁸ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00344-00347

¹⁹ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00297

²⁰ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00271

²¹ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00301

²² Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00388

²³ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00365

²⁴ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00282

²⁵ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00300
Dödstillfället har i andra källor angetts till före 22 september 1627.

²⁶ Svea Hovrätt, Huvudserie [Liber causarum], SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/39 (1624), bildid: A0067958_00242

²⁷ Skinnskatteberg 25 februari 1681 Svea Hovrätt - Advokatfiskalen Västmanlands län (U) EXle:2285 (1680-1681) Bild 10490 / sid 971

Illustrationen på framsidan är en akvarell av Boberg, 1917. Stångjärnshammaren vid Strömsberg. Bilden finns på Upplandsmuseet UM19589